

SOĞDCA, TÜRKÇEDEKİ SOĞDCA KELİMELE VE BUNLARIN TÜRKÇEYE UYUMLARI

Mevlüt ERDEM*

Özet

Türkçe ve Soğdca/İran dilleri arasındaki dil ilişkileri çok erken dönemde başlamıştır. Her iki dil de birbirini çeşitli dilbilimsel yönlerden etkilemiştir. Türkçeye kopyalanan Soğdca kelimelerin bir kısmı, inanç sisteminden dolayı, sadece Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde kısmen etkili olmuş, bir kısmı ise günümüze kadar kullanılmamıştır. Soğdcaya özgü sesler ve Soğdcanın kendine özgü sesbilgisi kuralları Türkçeye kopyalanan Soğdca kelimelerin sesbilgisel ve biçimbilgisel görüntüsünü etkilemiş ve Soğdca kelimelerin ses dizgesinin değişmesine yol açmıştır. Soğdcaya özgü sesler (özellikle ünsüzler) Türkçede çoğu durumda en yakın sese dönüşmüştür.

Anahtar Sözcükler: Soğdca, Soğdca kelimeler, Soğdca sesbilgisi, dil ilişkileri

SOGDIAN, SOGDIAN WORDS IN TURKISH AND THEIR ADAPTATION PROCESS IN TURKISH

Abstract

The relations between Turkish and Sogdian / Iranian languages began very early. Both languages influenced each other from various linguistic aspects. While some of Sogdian words copied into Turkish, because of the belief system, have been only partially effective during the Old and Middle Turkish, some of them have been used to the present day. Specific phonemes and the specific phonological rules in Sogdian affected the phonological and morphological structure of Sogdian copied words into Turkish and caused sound structure of Sogdian words to change. In most cases, phonemes specific for Sogdian (especially consonants) realised as a nearest sound in Turkish.

Keywords: Sogdian, Sogdian words, Sogdian phonology, language contact

---

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, e-posta: mevluterdem@gmail.com

GİRİŞ

Diller tipolojik veya genetik olarak birbirlerine benzer veya farklılaşır. Genetik olarak aynı sınıftan olsalar bile çeşitli açılardan birbirine benzemeyen, birbirinden farklılaşan diller de vardır. Örneğin Türkçe ve Korece genetik olarak aynı sınıftan kabul edilse bile her iki dilin ünsüzleri birbirinden önemli ölçüde farklılaşır. Farklı yapılara sahip dillerin birbirlerine komşu olduğu ve birbirlerini etkilediği durumlar ilginç dilbilimsel malzemeler oluşturur. Farklı dil yapılarına sahip Türkçe ve Soğdca/İran dilleri birbirlerini erken dönemlerden beri etkilemiş ve bu etkileşim sonucunda her iki dilde incelenmeye değer önemli yapılar ortaya çıkmıştır. Bu yazıda, Soğdcadan Türkçeye kopyalanan kelimelerin Türkçedeki kullanımları ve Soğdcaya özgü ünsüzlerin (Soğdca sesbilgisinin) Türkçeye geçiş sürecinde nasıl bir değişim geçirdiği karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

İlk önce kısaca İran dilleri ve Soğdcanın İran dilleri içindeki yerinden bahsedilecek, daha sonra Soğdcanın ünsüzleri ve önemli bazı sesbilgisel özellikleri kısaca verilecektir. Bu bölümden sonra Türkçede kullanılan bazı Soğdca kelimeler ve bunların Türkçedeki kullanım alanlarından bahsedilecektir. Son bölümde Soğdca kelimelerin Türkçeye geçerken uğradığı değişimler üzerinde durulacaktır.

İRAN DİLLERİ VE SOĞDCA

İran dillerinin gelişimi diğer birçok dilde olduğu gibi üç ana dönemde incelenir: Eski, Orta ve Yeni İran dilleri. Eski İranca Pers öncesi ve Pers sonrası dönemi kapsar (MÖ 300). Avestan ve Eski İranca bu dönemin içinde yer alır. Avestan metinleri sözlü olarak 1000-2000 yıl aktarılarak altıncı asırda yazıya geçirilmiştir. Orta İranca ise Arapların İran'ı ele geçirdikleri ve İslamın İran'da yayıldığı dönemi kapsar. (Doğu'da 7. yüzyıla kadar, Batı'da ise 11. ve 12. yüzyıla kadar) (Skjærvø 2006a: 18).

Hotanca (6. ve 8. yy., güneybatı Xinjiang'da Hotan krallığında), *Tumşukça* (Kuça'da), *Soğdca* (bugünkü Özbekistan'da yer alan Soğdiana bölgesinde, 4. ve 10. yy.), *Harezme* (Harezme Devleti'nde, 14. yy.'a kadar), *Baktirce* (Baktria-Grek Krallığı, 2-8. yy.), *Partça* (Part Krallığında, 1.- 10. yy.) Orta İranca döneminde konuşulan İran dilleridir (Skjærvø 2006b: 18). Soğdca, Hotanca, Tumşukça, Harezme ve Baktirce Orta İrancanın Doğu kolunda yer alır (Yoshida 2009). Doğu kolundaki diller Eski İran dili olan Avestan diliyle ilgiliyken Batı grubunda yer alan Orta İran dilleri (Orta İranca v Partça) Eski Farsça ile ilgilidir (Skjærvø 2007: 3).

Soğd toprakları Amuderya ve Sir-Derya nehirleri arasında yer alır. Bu topraklar özellikle komşu güçler (Kuşanlar, Sasaniler, Eftalitler, Türkler ve Çinliler) tarafından kontrol edilmiştir. Arapların bölgeyi fethetmesiyle Soğdlar Çin'den Batı dünyasına uzanan İpek Yolu boyunca uluslararası ticarete önemli rol oynamışlardır. Bu ticaretin sonucu olarak da Soğd dili Çin ve Soğdiana bölgesi arasında bir çeşit *lingua franca* haline gelmiştir (Yoshida 2009: 279).

Soğdca ile ilgili Eski Yazıtlar Sir Aurel Stein tarafından keşfedilmiştir. Eski Yazıtlar'a benzeyen birçok kaya yazıtları da Kuzey Pakistan'da bulunmuştur. Turfan'da bulunan mezar kitabesi Soğdların altıncı ve yedinci yüzyıllardaki faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir. Yedinci ve sekizinci yüzyıllarda Soğdlar ticarete en yüksek seviyeye ulaşırlar. Bazıları Çinli Budistlerin etkisinde kalarak Budizmi seçer ve böylece Dunhuang ve Turfan'da birçok Soğdca Budist eser ortaya çıkar (Yoshida 2009: 280). Soğdca yazılmış Maniheist metinlerle birlikte az da olsa Brahmi yazısıyla yazılmış eserler de vardır.

Soğdların Türkler tarafından yönetilmesiyle Soğdca ile Türkçe arasında kuvvetli etkileşim gerçekleşir. Türklerin kendi alfabelerini kullanmalarına kadar Soğdca edebi dil olarak görev yapmıştır. Moğolistan'da ortaya çıkarılan *Bugut ve Karabalgasun Yazıtı* 3 dillidir (Soğdca, Uygurca ve Çince). Onuncu ve onbirinci asırlarda Kırgızistan'da bulunan bir yazıtta da bazı Türkçe unsurlar yer almaktadır. Bu dönemden sonra yazılan ve Dunhuang'da bulunan bazı belgelerde de Türkçe kelime ve kelime grupları içermektedir (Yoshida 2009: 281).

Soğdca ve Türkçe Sesbilgisi

Soğd alfabesi Arami kaynaklıdır ve birçok özelliği bu alfabeyle benzerdir. En belirgin özelliği yazımda ünlüler yerine ünsüzlerin belirgin olmasıdır. Soğdca sesbilgisi ve biçimbilgisi hem tutucu hem de yenilikçidir (Skjærvø 2006a: 503).

Soğdcada ünlüler alfabede sürekli olarak yer almazlar. Çoğu durumda diğer İran dilleriyle yapılan dilbilimsel karşılaştırma yöntemleriyle tahmin edilirler. Soğdcada uzun ve kısa ünlüler anlam farkı oluştururlar: *βaγ* 'god' / *βāγ* 'garden, farm'. Bu dilde diftonglar, örneğin *āi* / *āu*, da yer alır: *āikūn* 'forever' (Skjærvø 2003: 8).

Soğdcadaki dudak ünsüzleri *p* (*b*), *f*, *β*, *m*, *w*; dış ünsüzleri /*θ*, *δ*/; dış seti ve ön damak ünsüzleri *t* (*d*), *s*, *z*, *n*, *r* (*l*); damak ünsüzleri *č* (*j*)¹, *š*, *ž*², *y*; art

¹ Türkçedeki /ç, c/ seslerine karşılık gelir.

² Türkçedeki /ş, j/ seslerine karşılık gelir.

damak, gırtlak ünsüzleri k (g), x , γ , (η), (h)'dir (Yoshida 2009: 285). Parantez içindeki ünsüzler normal ünsüz gibi davranmaz. (b), p ünsüzünün; (d , ts), d ünsüzünün; (j), $\check{c}$ ünsüzünün, (g), k ünsüzünün, (l), r ünsüzünün; (η), n ünsüzünün altsesbirimidir. Bu ünsüzler Soğdca'da genellikle marjinal ünsüzlerdir. l ve h Soğdca kelimelerde düzensiz olarak benzeşmezlik sonucunda oluşur veya bu ünsüzler alıntı kelimelerde görülür (Yoshida 2009: 286; Sims-Williams 1989: 178).

b , d , j ve g 'lerin sırasıyla β , θ , $\check{z}$, γ ünsüzlerine dönüşmelerinden dolayı ötümlü ve ötümsüz karşıtlığı sadece sızmalı ünsüzlerde ortaya çıkar. b , d , j ve g altsesbirimleri ünlü durumundaki genizsil seslerden sonra bulunabilir: $\beta am d \bar{e}$ 'slave', $sa \check{m} g$ 'stone'. $*p$, $*t$, $*\check{c}$, $*k$ ünsüzleri ünlülerden sonra bile korunurlar: $\bar{a} p$ 'water', $w \bar{a} t$ 'wind' (Yoshida 2009: 286; Sims-Williams 1989: 178). Ötümsüz patlamalı ünsüzler gibi sızmalı ünsüzler de f , β , s , z , $\check{s}$, $\check{z}$ ve x korunmuştur (Sims-Williams 1989: 178). Diğer taraftan Eski İrancadaki söz sonundaki ünsüzler kaybolmuştur. İki ünlü arasındaki k ünsüzü belli şartlarda tamamen ortadan kalkmıştır: $z \bar{a} t \bar{e}$ < $*z \bar{a} t a$ 'i < $z \bar{a} t a k a h$ (Sims-Williams 1989: 180).

Burada kısaca Soğdcanın hece yapısından da bahsetmek yerinde olacaktır. Soğdca $x \check{s} n$, $x s t$, $p \theta t$, $c x w$, $t k w$ gibi hecelerden çok hoşlanmaz. Ötümlü sızıcı ve ötümsüz patlayıcı/sızıcı-patlayıcılardan oluşan hece tipi Soğdcanın tipik özelliğidir: $\check{a} \beta t a$ 'seven', $p a d k$ 'law' (Sims-Williams 1989: 179; Yoshida 2009: 286).

Burada kısaca Eski Türkçenin ünlüleri ve ünsüzleri üzerinde de durmak faydalı olacaktır. Eski Türkçenin patlayıcı ünsüzleri /p, b, t, d, k, g/ ve dönemin genizsil sesleri ise /m, n, ñ, ŋ/'dir. Sızıcı ünsüzler/s, z, ş/; patlamalı-sızıcı ünsüz /ç/; kayıcı /y/; yan akıcı /l/; üst damak akıcı ünsüzü /r/'dir (Gabain 1988: 35). /f, h, j/ ünsüzleri yabancı sözcüklere inhisar eden birer fonemdir (Tekin 1992: 79).

TÜRKÇEDEKİ SOĞDCA KELİMELER VE KULLANIMLARI

Türkçedeki en eski ödünçlemeler Türk dilinin o dönemde komşu olduğu Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Toharca, Soğdca, Orta İnanca vb. dillerden girmiş sözlerdir (Tekin 2003b: 228). Türkçe ve İran dilleri konusunda Batı'da yapılan çalışmalar çok erken dönemde başlamıştır ve bunlar oldukça çeşitlidir. Johanson (2006: 2, 2005: 223, 2007: 73, 124-126) Türk ve İran dilleri arasındaki etkileşimi kopyalama teorisiyle birçok çalışmasında inceler. Batı dünyasında Soğdca ve İran dillerine çok erken başlayan ilgi son yıllarda Türkiye'de de artmıştır. Sertkaya (2004) Eski Türkçedeki 14 Hintçe unsuru ($(a) \check{s} o k \sim (a) \check{s} o k (a)$, $(a) z m (a) n$, $b u k (a) r (a) k$, $\check{c} (e) r (i) g$, $\check{c} i n t (a) n$, $(e) r \check{s}$, $i \check{s} b (a) r a$, $k o r d (a) n$, $m (a) k (a) r (a) \check{c}$, $n (e) k$, $\check{s} (a) d (a) p i t$, $u m (a) y$, $y (a) l (a) b (a) \check{c}$,

y(a)mt(a)r inceler. Sertkaya diğer bir çalışmasında (2009: 34-35) *Dîvânü Lugati't-Türk*'teki Çince, Moğolca, Hintçe (Sanskrit), Hotence, Hoten Sakacası, Kençekçe toplam 264 alıntı kelime tespit etmiş ve araştırmıştır. Bunlardan 19 Soğdca kelime (*artud~ertüd, bağıç, beçkum~beçküm, borduz, çat, çuşak~çuşek, irinç~irinj, kanpa~kenpe, kend, maraz, nijdag, sanduvaç, suburğan, şaw, şük, talka, tarka, üjük, zargunçmud*) örneklerle detaylı olarak verilmiştir. Diğer taraftan Eker (2009: 243) de *Divanü Lugati't-Türk*'teki İran dillerinden Türkçeye kopyalanmış olabileceği düşünülen 123 adet kelimeyi bir araya getirip listelemiştir. Eker (2010: 329) İran dilleriyle ilk temasları, *Orhon Yazıtları*'nda İran dillerinden kopyalandığı düşünülen kelimeleri (*baga, çabiş, çor, ışbara, katun, şad, şadapıt, tarkan, yabgu, purum, biçin*, vb.) ve iki dil arasındaki benzerlikleri ayrıntılı olarak incelemiştir. Sertkaya (2004, 2009) ve Eker'in (2009, 2010) incelediği kelimelerle aşağıda verilen kelimelerin bir kısmı ortaktır. Ortak olan kelimeler karşılaştırma ve yeni bazı eklemelerden dolayı bu yazıda tekrar kullanılmıştır.

Bu bölüm Türkçedeki çok yaygın olarak kullanılan bazı Soğdca kelime ve bunların Türk dilindeki kullanım biçimlerini içermektedir. Şüphesiz burada incelenen kelimelerin Türkçeye kopyalanan Soğdca kelimelerin tamamını kapsamadığını belirtmeliyiz. Buradaki liste kaynaklarda Soğdca olduğu belirtilen tarih boyunca yaygın olarak kullanılan bazı kelimelerden oluşmaktadır. Kelimelerin Soğdca yazılışları Gharib'ten (1995) alınmıştır ve bunların transliterasyonlarına yazıda yer verilmemiş, transkripsiyonlu biçimlerine yer verilmiştir. Yazı boyunca kullanılan Soğdca ve Türkçe örneklerin kaynaklarda geçtiği biçimler ve verilen anlamları aynen korunmuştur.

Türkçedeki Soğdca sözcüğünün bir kısmı dini içeriklidir ve ahlaki değerlerle ilgilidir ve bu kelimeler genellikle Eski Uyurca eserlerde sık görülür. Bunlar arasında *uştmah, tamu, sansar, sudur, darm, nom, erzua, mayrı, nirvan, dintar, nizvani, upasanç, şımnu, paşık, çakşapat, şlok, midik, erej* sayılabilir. Kopyalanan kelimeler arasında *güncüt, zaranza, zarğunçmud, küvij, üjme, bujun küji* gibi bitki adları; *mışkıç, sanduvaç, arju* gibi hayvan adları da yer alır. Bunlar dışında günlük hayatla ilgili birçok kelime Türkçeye kopyalanmıştır. Aşağıda bu kelimelerin Soğdca ve Türkçedeki biçimlerine, Türkçede kazandıkları anlamlara kısaca yer verilecektir.

Soğdca metinlerde *wāštmāx* (*wštm'x*) (M)³, *'wštm'x* (C), *wišt māx/-xu*, *w(a)štmāx*, (*wštm'x*) (S) gibi yazımlarda gerçekleşen 'cennet' kelimesi Soğdcada olduğu gibi Türkçede de farklı yazımlarda görülür. Bu yazımlarda önemli olan nokta kelime içindeki *-št-* ünsüz sıralanışıdır. Kelimenin Türkçeye uyarlanması sırasında bu ünsüzler korunur veya başka bir ünsüze değişir. Bu yazımların zamanla Türkçedeki *uçmak* fiilinin etkisiyle tek biçime doğru gittiğini söylemek yanlış olmaz. Orta Türkçe eserlerde kelime üç hatta dört farklı biçimde yazılabilmektedir: *ušt mah* (NF, TKT, K-HŞ, ME, R-KE, MM), *uçmah* (NF, TKT, K-HŞ, MM), *uçmah* (NF, TKT, R-KE, YTS, Sv, KBD, DÖRD), *uçmak* (CC, DLT-1, YTS, BL, SNB, SV, BH, GAR, KE, YED, MUK, YZ, MT, DKK, KG, MER, KEMŞ). Örneğin TKT'de *uçtmah*, *ušt mah*, *uřmah*, *uçmak* biçimleri yer alabilmektedir. Fakat özellikle Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde genellikle *uçmak* biçimi tercih edilir. Yani, ilgili kelimenin yazımı zamanla tek bir biçime doğru gelişmiştir.

Tamu, kelimesi Eski Türkçeden beri Türkçenin sözcük varlığında yer alır. Soğdcada *tam* 'hell' biçimindeki kelime Soğdcadaki belirtme durum ekli biçimiyle (*tamu*) Türkçeye kopyalanmıştır. Clauson (1972: 503)'a göre *tamuğ* biçimi muhtemelen başka bir İran dilinden alınmıştır. Diğer taraftan Ata (2004: 193) Kırgızcadaki 'tutuşmak, yanmak' anlamına gelen *tam-* fiilinden hareketle ilgili kelimenin Türkçe olarak değerlendirilebileceği ihtimalini ortaya atar. *Tamuğ* biçimleri (TKT, R-KE, NF), KB-A, K-HŞ gibi Orta Türkçe eserlerinde geçerken *tamu* biçimi de hem Eski hem de Orta Türkçe eserlerinde (İKPÖ, MAYT, AY-Ö, UÜH, HUAS, AY-K, KB-A, DLT-3) kullanılır. Anadolu ağızlarında *tamu* (İzmir, Manisa, Samsun, Amasya, Trabzon, Van, Ankara, Nevşehir, İçel), *tama* (Kırşehir), *tamo* (Çanakkale, Çorum), *tamuğ* (İzmir, Zonguldak) biçimleri sınırlı da olsa yaşamaktadır (DS-10).

Sanskritçe *samsara* kelimesi Soğdcaya *sansar* 'rebirth' olarak geçer ve Soğdcadan da Türkçeye de aynen kopyalanır. Özellikle Uygurca eserlerde karşılaşılır. Kelimeyi Tekin (1976: 454) 'acılarla dolu olan bu dünyamız', Müller vd. (1946:108) 'mevcudiyetin deveranı', Ölmez (1991:110) 'dünya, acı çekilen dünya; varlığın dönüşümü', Yakup (2010: 284) 'transmigration', biçiminde anlamlandırır.

Buda'nın veya diğer burkanların vaazlarını konu edinen, Budizmin temel ilkelerini ve inançlarını işleyen, bugün hepsi elimizde olmayan sutralar, Budist literatürün Uygurcaya en çok çevrilen türüdür (Demir vd.

³ Bu yazıda geçen kısaltmalar: M: Maniheist metinler; C: Hristiyan çevreye ait metinler; S: Soğdca metinler, Soğdca, T: Türkçe; Sans. Sanskritçe; Hot. Hotanca; Harz. Harezmce; Yun. Yunanca; İr. İran dili.

Eserlere ait kısaltmalar *Kaynaklar* bölümünde yer almaktadır.

2007: 164). Sanskritçe *sūtra* kelimesi Soğdcaya *sutr* ‘Sutra’ (SD) ve Türkçeye de *sudur* olarak kopyalanır. Yakup (2010: 285) *sudur* kelimesini ‘sūtra, doctrine’, Tekin (1976: 461) ise ‘dini kitap (Burkan tarafından vaaz edildiğine inanılan vaazları içine alan kitap’ şeklinde açıklar.

Sanskritçe olan *darma* Soğdcaya, Soğdcadan da Türkçeye kopyalanmıştır. SD’de kelime *ḍarma* (< Sans. *dharma*) biçimindedir. Kelime AY-Ö ve PL’de *namo darm* ‘Buda’ya saygı’ gibi örneklerde sıkça geçer.

Yunanca *nomos* ‘law’ kelimesi *no:m* kelimesine kaynaklık eder ve Süryaniceye kopyalanmıştır ve Soğdcada da anlam genişlemesine uğramıştır. Türkçede hem Budist hem de Maniheizt metinlerde birbirine benzer anlamlarla kullanılmıştır (EDPT: 777). Soğdcada *num*, *nom* ‘law, canon’ biçimlerinde olan kelime Türkçede yaygın olarak kullanılmıştır. EUTS’de *nom* ‘kanun, din, akide, inanç, dua, dini eser’ anlamlarıyla verilir. DLT-3’te ise kelime ‘millet, şeriat, yasa’ olarak geçer ve şu açıklamalarla devam eder: ‘*Tengri nomi* denir ki ‘Allah’ın dini ve şeriatı’ demektir. Bütün dinlere de *nom* denir; bu, Çince bir kelimedir. (DLT-3: 137). Altay Türkçesinde *nom*, ‘bilgelik kitabı’ anlamında kullanılırken (ATS 1999: 137) Moğolcada *nom* ‘book’ anlamındadır (MED 1960).

Soğdca kaynaklarda *zarwā / z(a)rwā* ‘Zurvan, Brahma’ biçiminde geçen kelime Pehlevicede *zurwān*’dır. Aynı anlamda Türkçede *ezrua* yanında *burkan* da kullanılır. Budist Uygurlar *Buda* anlamındaki Çince *fu* (< Eski Kuzey Çince *Bur*) kelimesini bile olduğu gibi kullanmayıp buna Eski Türkçe *kan* ‘han’ unvanını ekleyerek *Burkan* karşılığını bulmuşlardır (Tekin 2005: 332). Sıklıkla kullanılan *Burkan* kelimesi yerine *ezrua* da kullanılır: *ezrua tengriken* (HUAS: 17), *ezrua tengri* (MAYT: 63), *uluğ ezrua tengri* (AY-Ö: 94).

Diğer bir dini kelime de Sanskritçeden Soğdcaya geçen *maytre*’dir. *Maytre /Maitreya* istikbalde gökten yere inip insanları nirvanaya ulaştıracak olan bir Burkan’dır. Soğdcada *maitre/i*, *m’ytry* (SD) ve *maytri* ‘name of the Buddha of the Future’ (Gabain 2000: 618) biçimlerinde geçer. Türkçe eserlerde genellikle *maytre bodis(a)v...* (PL), *maytri bodisvt*, *maytri burkan* (MAYT, AY-K) gibi kullanımlar oldukça yaygındır.

Sanskritçe *nirvāna* kelimesi Soğdca yoluyla Türkçeye kopyalanır. SD’de *nirβān* ve *nirvāna* ‘Nirvana’ biçimleri yer alır. Partça ve Orta İrancada kelime *niβrān*’dır (Boyce 1975). Kelimenin *nirban* biçimi de seyrek de olsa Türkçede kullanılır: *yinte(m) nurbanta tuğzunlar* ‘always be reborn in paradise’ (EDPT: 947). Türkçe eserlerde özellikle Uygurca eserlerde *Nirvan/Nirvan* biçimleri eserin konusundan dolayı sıklıkla kullanılır.

Dıntar kelimesi SD'de *ḍēnḍār*'dır ve kelimeye 'dine inanan, rahip, seçilmiş' anlamı verilmiştir. Aynı sözlükte 'rahip' anlamında *ḍēnβar* kelimesi de yer alır. Türkçe kaynaklarda kelimenin yazımında farklılıklar görülür. *Dıntar* (AY-Ö), *dendar* (PL), *dıntar* (MAYT), *dintar* (HUAS) ve *di[n]tar* (IB) yazımları tercih edilir. Türkçe eserlerde kelimenin kazandığı anlam birbirine yakındır. Kelimeye genellikle 'seçilmiş, seçkin' (AY-Ö, MAYT), 'rahip' (PL), 'dini ayinler icra eden' (HUAS), 'Mani dinine inanan, dindar' (IB) gibi anlamlar verilmiştir.

Bu kelimeyle yakından ilgili diğer bir kelimedede *dın*'dır. Soğdcadaki biçimi *ḍēn* 'din, inanç' (SD) şeklindedir. EUTS'de kelime *dın* biçiminde yer alır ve kelimenin Soğdcadan geldiğini belirtilir. Kelimenin Orta İranca ve Partçadaki biçimi *dyn*, *d'yn*'dir (Boyce 1975: 38).

SD'de *nizβānē* 'passion, anger' anlamıyla verilir ve özellikle Uygurca eserlerde *nızvanı*, *nızvanı* (yapım ekli biçimi *nızvanılığ*) olarak geçer. AL-Ö'de (s. 68) geçen bir kullanım şöyledir: *nızvanı-lığ kkir-lerin tarķarıp* 'tutku kirlerini uzaklaştırıp'. Kelimenin Soğdcadaki biçimi de zaman zaman çeşitli örneklerde görülür. EUTS'ta (1968: 137) *nızbanı* kelimesi *nızvanı* kelimesine gönderme yapılarak verilir. Clauson (1972: 9) eserinde *öpke nızbanı* 'the passion of anger' örneğini verir.

Sanskritçe *upasikā* Soğdcaya *upāsānč* 'lay sister' olarak geçer ve kelime Türkçeye de aynen *upasanç* olarak kopyalanır. Yine Uygurca eserlerde geçen kelimenin anlamı 'inanan kadın, mümine, rahibeler sınıfına dahil olmayan rahibe'dir (AY-Ö, MAYT). Soğdcada *-ānč* eki, eril anlam taşıyan isimleri dişil yapan bir ektir: *upāsānč* < *upāsē* 'lay brother' örneklerinde olduğu gibi (Yoshida 2009: 322). Soğdca *upasi* (SD, *upasē* 'lay brother'), yine Sanskritçe yoluyla Soğdcaya girmiştir ve Türkçeye de aynı anlamıyla ('Budizme mensup fakat rahipler tarikatına girmeyen erkek') Uygurca eserlerde kullanılır.

Şımnı kelimesi Soğdcada *şmanu* 'Ahriman, demon' (SD), *şamnu* (Skjærvø 2003)'dur. Soğdca yazım Türkçede korunmuştur (EDPT: 868). Tekin (1976: 280) bu kelimenin asıl anlamının 'ölüm' olduğunu söyler.

Diğer bir kelime 'milli marş, ilahi' anlamına gelen *başık/paşıık*'tır. Gharib (1995: 98) bu kelimeyi *βāšik* 'hymn', Skjærvø (2007: 91) *pāšik* olarak verir. Soğdcadaki bazı Sanskritçe kelimeler Partça yoluyla Soğdcaya geçmiştir. *Bāšik* kelimesi de bunlardan biridir (< Parth. *b'šh* < Skt. *bhāṣā*) (Yoshida 2009: 328). Bu kelime de yukarıdaki kelime gibi Türkçede sınırlı kullanılan kelimelendir.

Çakşapat kelimesinin yazımı Soğdca kaynaklarda farklılaşır. Gharib (1995: 373) kelimeyi *şakşapat* ‘moral precept’ (*şakšāpat-ḍārē* ‘keeper of moral precept’), Yoshida (2009: 328) *čaxšāpat* ‘precept’, Skjærvø’ (2007: 63) *čaxšāpat* ‘commandment’ olarak yazar. Yoshida (2009: 328) bazı Hintçe unsurların, *čaxšāpat* kelimesinde olduğu gibi, Soğdcaya Maniheist Partçası yoluyla girdiğini belirtir (< Part. *cxš’byd* < Sans. *śikṣāpada*). Bu kelime Türkçede özellikle Uygurca eserlerde sık kullanılır ve kelimenin farklı yazımları dikkati çeker. EUTS’de *çakşapat* ‘ahlak kaidesi’, *çhşapat* ‘oruç ayı; ahlak kaidesi, talimat, kural, nizam, kaide ve özellikle Tanrı buyrukları’ anlamlarıyla verilir. MAYT’ta *çhşapat* biçiminin yanında *çhşapt*, *çhşaput* biçimleri de yer alır. Yakup (2010: 264) kelimeyi *č(a)hšap(a)t* ‘precept’ olarak yazar. Erdal (2004: 71, 103), /š/’den önceki damak ünsüzlerinin sızıcılaşmasının ve hece başındaki /š/ ünsüzünün /č/ye dönüşmesinin bölgesel bir durum olduğunu belirtir. Erdal, aynı zamanda /š/ ünsüzünün kopyalanan kelimelerde hece başında bulunmasının herhangi bir sorun oluşturmadığını da ilave eder. AY-Ö (s. 42)’de *ç(a)kşap(a)t küzetmek bilge biligde* ‘öğreti (Şikşapatda) gözetmek, bilge bilgide’, MAYT’ta (s. 70) *men anı arığ çhşaplıg... -in itdim bezedim* ‘ben onu, temiz ahlaklı ... süsledim’ geçen örnekler kelimenin kullanımlarını gösterir.

Mani diniyle ilgili eserlerde nazım, şiir için *şlok* ve *takşut* kelimeleri kullanılır. Bu iki kelime metinlerde çoğu durumda eş anlamlı olarak bir arada bulunur (Ercilasun 2004: 320). *Srōk* ‘speech, hymn’ anlamıyla Soğdca Maniheist metinlerde kullanılır (SD). Soğdcada *l* ve *h* marjinal sesbirimlerdir ve sadece alıntı kelimelerde bulunur: *şlōk* (*šl’wk~ šr’wk*). Bu kelime Sanskritçe *śloka* ‘verse’ kelimesinden Soğdcaya kopyalanmıştır (Yoshida 2009: 286). AY-K’de (s.71) kelime hep *şlōk*, Yakup (2010: 286) ve AY-Ö’de ise *şlok* biçimindedir.

Soğdcada *myδ’kk* (Gabain 2000: 618) olan kelime Türkçe eserlerde *midik* (AY-K) *mitik* (PL), *midik* ‘layman’ (EDPT: 765) biçimindedir. EUTS’ta kelime, ‘cahil, inancı bozuk, sapık, yabani, bir şeyin acemisi ve Buda dininden olup, tarikata girmeyen’ anlamındadır. Yakup (2005: 191) Modern Uygurcanın Turfan diyalektinde kullanılan *midiq* ‘lifeless, weak’ kelimesinin Eski Türkçedeki *mttk* kelimesiyle ilişkilendirilebileceğini belirtir.

SD’de *erej* kelimesinin karşılığı *rēž* hem isim hem de fiil olarak kullanılır. *Erej* ‘huzur, rahat, mutluluk’ kelimesi Soğdcadaki *ryz* kelimesinin bozulmuş şeklidir (EDPT: 200). *Erej* DLT’de ve sıklıkla KB-A’da (*erejlen-* ile birlikte) yer alır.

Sanskritçe *vihāra* kelimesinden Soğdcaya kopyalanan *farxār* (*βry'r*) ‘temple’, Türkçeye *viḥar*, (AY-Ö), *vrhar* (PL, TLÖ, MAYT, EUTS), *virhar* (VATEC), *varhar* (EDPT) ‘manastır, tapınak’ olarak geçer.

Kaynaklarda Toharcadan geldiği iddia edilen (EDPT: 727; Eren 1999: 274) ve Türkçeye kopyalanan diğer bir kelime *küncüt* / *güncit* kelimesidir. Soğdcada **kuncit* (*kuišt* <*kuinšt* <**kuinci* <**kuncit*) kelimesinden gelen *k(u)wištēč* biçimi vardır (SD). Pehlevicede ise Türkçedeki biçime benzer bir kullanım vardır: *kunjid* (MacKenzie 1971: 52). Bu kelime neredeyse Türkçenin etkileşim içinde bulunduğu bütün dillerde küçük farklılıklar dikkate alınmazsa benzerdir. Önemli hatlarda ticaret yapan Soğdlular Uygurlara, dolaylı olsa da, lüks birçok ihtiyacı sağlamışlardır. *Künçit*, *kürküm* ‘saffron’ gibi kelimeler bu yolla Türkçeye kopyalanmıştır (Gabain 2000: 224). Türkçe eserlerde *künçit* (MAYT), *küç* ‘susam, küncü’ (DLT-3), *güncid* (Uzel vd. 1999: 71) gibi biçimleri vardır. Bu kelime günümüzde Anadolu ağızlarında *güncü*, *güncük* (DS-6), *küncü*, *künci*, *küncük*, *kündüç*, *künlü* (DS-8) biçimlerinde hala yaygın olarak kullanılmaktadır.

Zaranza kesinlikle bir alıntıdır ve bu kelimenin kaynağı Soğdca olabilir (Clauson 1972: 989). DLT-1’de (s. 449) bu kelime *zerenze* diye okunmuş ve ‘yaban mersini, yahut *durdabak* denilen bir ottur.’ biçiminde açıklanmıştır ve tohumuna *zerenze uruğı* dendiği bilgisine yer verilmiştir. SD’de ‘safflower’ anlamı için *wizparm?*, *uzparm?* biçimleri bulunur. Sözlüğün yazarı da bu biçimlerden emin olmadığı için kelime sonlarına soru işareti koymuştur.

SD’de *zaryōn* (B) plant, vegetable’, *zaryōnē* (S) ‘green’, *zaryōnč* (M) ‘green’ biçimleri yer alır.

Zarğun kelimesi Türkçede seyrek de olsa kullanılır. DLT-1’de (s. 530) *zargunçmud* geçer ve anlamı ‘güzel kokulu bir çeşit fesleğen’dir. Kelime Soğdca *zrḡwnč* ve muhtemelen *mwrđ* ‘myrtle’ kelimelerinden gelmiştir (Clauson 1972: 989). Bu kelimenin ilk parçası Boeschoten vd. (1995: 773)’da geçer: *zargun* ‘vegetable’. Farsçada *zargunc* olan kelimeye ‘name of a stinking herb brought from China; a large earthen vessel’ anlamı verilir (Steingass 1892: 615).

Küvij kelimesi içerdiği *j* sesinden dolayı Soğdcan bir kopyalamadır (EDPT: 688). DLT-1’de (s. 366) *küwij* kelimesi için ‘Söğüt gibi içi çürüyen, içi kovalan her ağaç’ açıklaması yapılır.

Clauson (1972: 27) *üjme* ‘mulberry’ kelimesinin *j* sesinden dolayı İran dillerinden bir kopyalama olduğu görüşündedir. Bu kelime 17. ve 18. yüzyıllarda Özbek edebiyatında da *üçme/üçme* ‘dut’ olarak geçer (Gürbüz 2005: 178). Modern Uygurcada ‘mulberry-tree’ anlamındaki kelime *üçme*’dir (Scharlipp 1998: 121).

Bujin şüphesiz bir kopyalamadır ve büyük bir ihtimalle Soğdcadan alınmadır (EDPT: 296). DLT’de *bujin* kelimesinin anlamı ‘çöplene’ denilen ağılı bir ot’tur (DLT-1: 398). Türkçedeki benzer anlamlı diğer bir kelime de *ke:küş*’tür (EDPT 1992: 714). Orta Türkçe dönemi eserlerinde *bujin* kelimesi yerine *harbak* sözcüğü kullanılmıştır (Önler 1999: 141; Uzel vd. 1999: 72).

Clauson’a (1972: 744) göre *küji* ‘incense’ kelimesi şüphesiz alıntı bir kelime ve belki de Soğdcadan alınmadır. EUTS’de kelimenin üç farklı biçimi geçer: *küji*, *küşi* ve *küsi* ‘yakılınca koku veren nesne, günlük, öd ağacı, misk’. Moğolcada kelimenin farklı biçimleri bulunmaktadır (Örnekler için bk. Poppe 1987: 141).

‘vahşi kedi’ anlamındaki kelimenin SD’deki biçimleri *müşkišc*, *müşki(n)č* ve *mwšky(n)c(h)*’tir. (Bu kelimenin farklı dillerdeki biçimleri için bk. Bailey 1979: 428). Sınırlı örnekte geçen kelime için Clauson (1972: 772) kelimenin Soğdcadan geçtiğini söyler. Türkçede *kedi* için DLT’de *çetük* ‘dişi kedi, Oğuz lehçesinde’, ve *müş* ‘dişi kedi, Çigil lehçesinde’ kelimeleri de geçer.

Sanduvaç kelimesine SD’de benzeyen kelimeler şunlardır: *zand-wāč mərə(a)* ‘nightingale’, *zand* ‘song’, *zand-wāč* ‘singer (telling song)’. DLT-3’te *sanduvaç* ‘bülbul’ (*tatlığ öter sanduvaç*), R-KE ve K-HŞ’de *sanduvaç*, KB-K’de *sandvaç/sandwaç* olarak geçer. Anadolu ağızlarında *sanduvaç* (*sandugaç*) biçimleri İzmir (Seferihisar) ve Tunceli’de kullanılır (DS-10). Bu kelimenin Türkçe -Aç ekiyle türetildiği yönünde iddialar da vardır (Eckmann 1966: 52; Eren 1951).

İçerdiği /j/ sesinden dolayı *arju* kelimesinin başka bir dilden geldiği açıktır (EDPT: 200; Eren 1999: 76). Clauson kelimenin Soğdca kaynaklı olabileceğini iddia eder. DLT’de *arju* (*arzu*) (iki eklemleme noktası arasındaki ze’yle) ‘çakal’ anlamıyla ilişkili ‘İnsanlar bir şeyin etrafında toplandıkları zaman *kişi arjūlayu turdi*’ denir; ‘Çakalların bir insanı yemek için toplanmaları gibi halk onun etrafında toplandı.’ demektir (DLT-K 2005: 149) anlamı verilir. *Arju* kelimesi Soğdca kaynaklarda rastlanan bir kelime değildir. Gharib (1995) ‘çakal’ için Soğdca *škārē*, MacKenzie (1971) Pehlevicede *tōrag* kelimelerini verir.

Soğdcada ‘akşam’ anlamındaki kelime *xš’m*’dır (SD). Clauson (1972: 96) ve Eren (1999) kelimenin Soğdcadan geldiğini söyler. Türkçenin

neredeysse bütün dönemlerinde (NF, R-KE vb.) söz konusu kelime *ahşam* biçimindedir. DLT-1'de kelime *axşam* 'akşam, gün inme zamanı' anlamıyla verilir. Yoshida (2009: 329) *axşam* kelimesinin *axšām* ('xš'mh) 'akşam yemeği' kelimesine dayandığını söyler. 'Akşam yemeği' anlamı hem İran dillerinde hem de Türkçede yer yer kullanılır. Pahlevicede *šām* (š'm) (MacKenzie 1971: 79) ve Türkmencede *şam* 'akşam yemeği' anlamındadır (Tekin vd. 1995: 599). *Ahşam* biçimi Azerice, Yeni Uygurcada hala kullanılmaktadır (Hahn 2006: 427; Householder vd. 1965: 232).

SD'de *anband* kelimesi 'neden, -den dolayı' anlamlarıyla yer alır (s. 36). Caferoğlu (1968: 17) *avant* kelimesinin Sanskritçe *anbant* kelimesinden geldiğini söylerken Clauson (1972: 171) kelimeyi Soğdca olarak verir ve *anvant* biçimini madde başı yapar ve kelimenin *avant*, *avınt*, *ayant*, *avyat* biçimlerinin yanlış yazıldığını ifade eder. Kelime özellikle Uygurca eserlerde sık kullanılır. *Kayu kayu avant ...* 'nice nice sebepten' (AY-Ö: 33), *avantlar tükel erser...* 'sebebin hepsi var ise...' (MAYT, 79/14: 146).

Clauson'un (1972: 836) Soğdcadan geldiğini söylediği *batır* kelimesi bazı Uygurca eserlerde geçer. Caferoğlu (1968: 30) kelimeyi *badur* (*badır*, *batır* 'mayı ölçüsü') olarak verir. Bu kelime *badar* biçimiyle Moğolcada da bulunur (Lessing 1960: 66). Yakup'ta (2010: 66) *badır* 'bowl' kelimesi, *badırın tutup kirti* şeklinde geçer.

Batırak kelimesinin Soğdca karşılığı olabilecek en yakın kelime *parā(k)* 'sancak, bayrak' kelimesidir (SD). Clauson'a göre (1972: 307) kelime Sanskritçe kaynaklıdır ve Soğdca yoluyla Türkçeye geçmiş olabilir. Clauson aynı zamanda kelimenin Türkçe etimolojisinin ve fonetik tarihinin açık olmadığını ilave eder. Caferoğlu'nun (1968) *badruk* 'bayrak' olarak verdiği kelime DLT-1'de *batırak*'tır ve kelimeye verilen anlam da 'ucuna bir ipek parçası takılan mızrak'dır. Fakat Eren (1999: 44) *bayrak* maddesinde kelimenin Orta Türkçede *batırak* olarak kullanıldığını ve Türkçe *batır*- kökünden geldiğini savunur.

Clauson'un (1972: 295) Soğdcadan geldiğini söylediği *beçküm*'e SD'de kaynaklık edebilecek kelime *patšanp* olabilir. DLT-1'de *beçküm* kelimesinin anlamı 'evin sofası'dır (s. 484). Bu kelimeyle ilişkilendirilebilecek *peşkin* 'sofra tahtası, yanında çömelerek yemek yenen alçak ve yuvarlak masa; bir çeşit tepsi' biçimi *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nde geçer (Dankoff ve Tezcan 2004: 223). *Beçküm/peçküm* kelimelerine benzeyen bazı biçimler Anadolu ağızlarında hala kullanılmaktadır: *peşkin* 'küçük sini' (Erzurum, DS-9).

Türkçede kullanılan *bun* kelimesine SD'de 'temel' anlamıyla kaynaklık edebilecek biçim *βunt* 'foundation' kelimesidir. Bu kelime MacKenzie (1971: 20) ve Boyce (1975: 28)'da *bun*'dur.

DLT-3'te geçen *çat* 'kuyu' kelimesine karşılık SD'de *čāt* 'well' kelimesi (Av. *cāt*, Hot. *cāta*, Harz. *ct'*) yer alır. İki kelime arasındaki yakınlık oldukça açıktır.

EUTS'de (s. 58) *çakır* (Sans. *caakra*) kelimesi 'tekerlek, çarh' anlamındadır. MAYT'ta ilgili kelime *çkr*, *çakr* ve *çkar*'dır. Uygurca eserlerde 'tekerlek' anlamına gelen başka bir kelime de *tilgen*'dir. Kopyalanan kelime *çakır*, *tilgen* kelimesiyle beraber kullanılır: *çakır tilgën* (Yoshida 2009: 323). Bazı hallerde bu tür ikilemelerin birincisi yabancı asıllı, ikincisi ise Türkçedir (Tekin 1992). Bu kelimenin Sanskritçe aslında *r* ünsüzünden önce herhangi bir ünlü yer almaz ve kelime art bir ünlü ile sonlanır ve kelime *x* ünsüzü ile değil, *k* ünsüzü ile yazılmıştır (Erdal 2004: 135).

Clauson (1972: 418) *çulvu*: kelimesinin kesinlikle kopyalama olduğu, bu kopyalamanın da büyük bir ihtimalle Soğdcadan gerçekleştiği görüşündedir. Bu kelimenin anlamı 'rezalet, kötü şöhret, küfür, fena ad' (EUTS), 'sövgü, küfür, kötü-yakışıksız söz; iftira' (AY-Ö) biçiminde birbirine yakın anlamlarla verilir. Söz konusu kelime özellikle Uygurca eserlerde ve belli kelimelerle sıkça geçer.

Dıdım kelimesinin Soğdcadaki biçimi *δēdēm* 'taç'tır (Skjærvø 2007). Partça ve Orta İnanca da *dīdēm* (*dydm*)'dir (Boyce 1975: 38). Clauson (1972: 456) Yunancadan Soğdcaya kopyalanan kelimenin Türkçeye geçtiğini söyler. İran dillerindeki birçok Yunanca unsur Baktirce yoluyla girmiştir (<Yun. *διαδῆμα*) (Yoshida 2009: 328). DLT-1'de (s. 397) *didim* kelimesi 'geline gerdek gecesi giydirilen taç' olarak tarif edilir. AY-K (s. 194)'da ... *dıdım kedmişleri...*, MAYT'ta (s. 43) ise *kirit atlıg dıdımlıg başları*. 'Krita denen taçlarla süslü başları' vb. kullanımlar Eski Türkçeden örneklerdir. Kelimenin yapım ekleriyle genişletildiği bazı örnekler de vardır: *dıdımlıg* (EUTS, MAYT), *didimlag* 'wearing a diadem' (Erdal 2004: 91).

Türkçeye *ertini* olarak kopyalanan kelime Soğdcaya Sanskritçe yoluyla geçer. Soğdcada *ratn* (<Sans. *ratna*) biçimde olan kelime, 'jewel, noble' anlamlarıyla kullanılır. Kelimenin Soğdcadaki biçimi *r* ünsüzüyle başlar. Orta İnanca ve Partçada **radan*'dır. Özellikle Uygurca eserlerde ve Karahanlı Türkçesi eserlerinde *ertini* sık geçer. DLT-1'de *ertini* 'iri inci', *özük* kelimesiyle bir grup oluşturur: *Ertini özük* 'bedeni inci gibi temiz olan kadın'demektir.

keğ kelimesi Soğdcadan kopyalamadır, söz sonundaki *-d* Karahanlı Türkçesinde kelime sonununda *-nd* dışında oluşmaz (EDPT: 700). SD'de *kāđy/e/i* (<*kāđiya) 'very' anlamına gelir. Uygurca eserlerde (AY-K) ve özellikle Orta Türkçe eserlerinde (KB-K, TKT, DLT-1, K-HŞ) kelimenin kullanımını oldukça yaygındır.

kegde (?*kagda*) kelimesi Türkçeye İran dillerinden (Soğdcadan ?) geçmiştir (EDPT: 710). SD'de 'kağıt' kelimesi için *kāyadā* ve *k'yadā(k)* biçimleri vardır. Milattan sonra ikinci yüzyılda Çinliler tarafından yapılan 'kağıt' özellikle Türklerin yazma konusunda ustaları olan Soğdluların etkisiyle *kegde/kagda* olarak Uygurcada kullanılır (Gabain 2000: 622). Uygurcadaki kullanımlardan örnekler şöyledir: *Şaçuda keğde yok-mu?* 'Şaçu'da kağıt yok mu (yoksa)?' (Tekin 2003a: 297), *bir kagda bitig üntürüp* (AY-K 1994: 62).

Kegde kelimesiyle ilişkilendirilebilecek diđer bir kelime 'hece, harf' anlamına gelen *üjek*'tir. SD'de bu kelime ile ilgili olan biçimler *užāk*, *užkāk* ve *sar-užāk(ē)*'tir (SD). Clauson (1972: 24) *üjek* kelimesinin Sođdca bir kelimeye benzediđini ve Türkçeye geçtiđini, fakat kelimenin Eski Çince'deki *tzū* kelimesine kadar geri bir noktaya götürülebileceđini söyler. PL'de (2007: 297) aynı anlamdaki kelime *užik*'tir. DLT-1'de ise kelime *üjūk* (ve *üjükle-*) şeklindedir.

Eski Türkçeye kopyalanan ve günümüze kadar gelen diğer bir Soğdca kelime de *kent*'tir. SD'de *kand/t*, *kanθ* kelimeleri 'şehir' anlamındadır. Hotan Sakacasında aynı anlam için *kanthā* kullanılır (Bailey 1979: 51). Kelimenin sonundaki diş ünsüzü genellikle ötümlüdür. DLT-1'de (s. 344) *kend* kelimesinden kısaltmış *ken* biçimi de yer alır. *Kend* kelimesi 'Oğuzlarla Oğuzlara uyanlara göre *köy*, Türklerin büyük bir kısmına göre *şehir* demektir. Kaşgarlı Mahmut'un verdiği *köy* anlamına Evliya Çelebi de tanıklık eder. Evliya Çelebi Kafkasya'ya ilk gelişinde bu terimin 'kasaba' anlamına geldiğini söyler. Yirmi yıl sonra tekrar Kafkasya'ya seyahat ettiğinde, Çerkezistan'dan çıkıp Dađistan'a girerken artık burada da köylere *kend* dendiğini belirtir (Dankoff 2004: 47). 'köy, kasaba' anlamıyla *kent* birçok kaynakta geçer. Tarih alanında (Tapu Tahrir Defterlerinde) köy adlarına *kend* kelimesinin eklenmesi yaygındır. Örneğin *Kend-i Harab*, *Hacı Kendi* vb. isimler on altıncı yüzyılda kullanılan köy adlarıdır (Söylemez 2007: 208, 209). Türk dilinin tarihi boyunca *kend/kent* Eski Türkçeden başlayarak bütün devirlerde 'şehir, kasaba, köy' anlamlarında yaygın olarak kullanılmıştır.

Diğer bir kelime Türkçe ve Türkçenin etkileşim içinde olduğu dillerde benzer biçimlerde gerçekleşen ‘anahtar’ anlamındaki *kilit/kirit* kelimesidir. Pehlevicede (MacKenzie 1971: 51) *kilēl*, Soğdcanın tek temsilcisi olduğu söylenen Yagnobi dilinde *kalit* (YETL), Modern Farsçada *kili:d* (Steingass 1892: 1045)’dir. Clauson (1972: 738) kelimenin Hint-Avrupa dillerinden Yunanca *kleis* kaynaklı olduğunu ve Soğdca yoluyla Türkçeye geçmiş olabileceğini belirtir. Özellikle Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde söz konusu kelime *kilīd* biçiminde yazılmıştır. r-li biçimler, *kirit*, TKT, DLT-1 ve Eckmann (1976: 164)’da görülür. Kelimenin *kilit* biçimi CC’de geçer. *Kirit* biçimi Karaçay-Malkar Türkçesinde (Tavkul 2000: 265) de kullanılır.

‘Saturn yıldızı, cumartesi’ anlamına gelen ve Türkçeye kopyalanan *kivan*, SD’de *kēvān*’dır. Soğdçadan *kivan* olarak geçen kelime daha sonraları Türkçede *keyvan* olarak devam eder. BL’de (s. 96) *Zuḥal* kelimesi, eşanlamlısı *Keyvān*’la açıklanır: ‘*Zuḥal*’e *Keyvān* derler.’ *Keyvan* kelimesi günümüzde Manisa’da (Kula) ‘yıldız’ anlamıyla kullanılmaktadır (DS-12).

Kuzeç kuşkusuz İran dillerinden kopyalanmıştır (Clauson 1972: 757). DLT-1’de *kōzeç* ‘bardak, testi’ (*Kōdheç*, *kōzüç* biçimleri de yer alır.) biçimiyle geçer. ME’de ‘testi, bardak’ için *kūze* kullanılır.

Maraz kelimesi SD’de *marāz* ‘hiring work, hireling’ olarak yer alır. Yine aynı eserde *āumrāz*, *āw-marāz*, ‘yardım eden’ (*āw*- yaygın bir ön ek) anlamındadır. DLT-1’de de benzer anlamda yer alır: *maraz* ‘ücretle çalışan adam, ırgat’.

Sanskritçe *sārtha* kelimesi Soğdcaya *sārt* ‘karavan’ (SD) olarak geçer ve Soğdçadan da Türkçeye *sart* olarak kopyalanır. Clauson (1972: 846) kelimenin büyük bir ihtimalle Soğdçadan kopyalandığı ve ‘tüccar’ anlamıyla on birinci asra kadar yaşadığını düşünmektedir. DLT’de *sart* kelimesi hem isim (tacir, tecimen; DLT-1: 342) hem de *-la* ekiyle fiil (*sartla-*, *ol anı sartladı* ‘O, onu tecimen -tacir- saydı’ DLT-3: 444) olarak yer alır. İlgili kelime CC’de geçer: *sart* ‘mercator’ (Kuun 1880: 294). *Sart* kelimesi Eski Anadolu Türkçesinde nadiren görülür. Mansuroğlu (1956: 133) *sart* ‘sart, tacir’ kelimesine Eski Anadolu Türkçesinin başka metinlerinde rastlamadığını yazar. İlgili kelime dil yenileştirme çalışmalarında da kullanılmıştır. Ziya Gökalp yirminci yüzyılın başlarında Türkçenin unuttuğu kelime ve terimlerle dolu olan bir şiirinde *sart* kelimesini (*Gittim ili gezdim genci kart olmuş / Kimi Kırgız, Kazak, kimi sart olmuş*); Ömer Seyfettin de Gökalp’ın şiirinden üç ay sonra aynı dergide yayımlanan *Ant* hikayesinde ilgili kelimenin *sartlaş-* biçimini kullanır (Polat, 2012: 205). Kullanım alanı gittikçe daralan *sart* ilginç bir şekilde Denizli’nin Sarayköy ilçesinde ‘tüccar’ anlamıyla derlenmiştir (DS-10).

Clauson (1972: 792) W. B. Henning'in çalışmasından hareketle *suburğan*'ın Soğdca *zmrγ'n kelimesinden kopya olduğunu ve kelimenin ikinci ünsüzünün *-b-* olabileceğini ve Moğolcada *suburğan* olarak hala yaşadığını belirtir. Gabain de (2000: 623) kelimenin Soğdca kaynaklı olduğunu söyler. Tekin (1976: 294) *suburgan* (İr. *subur-han*) kelimesinin anlamını Burkancılıkta ölü gömülmeyip yakıldığı için ve din dışı bir davranışa işaret etmek istendiği için 'mükemmellik evi' olarak açıklar. DLT-1'de (s. 516) *subuzgan* 'maşatlık, Müslüman olmayanların mezarlığı' biçiminde geçer. Yine aynı eserde *suburgan* biçimi de yer alır.⁴

Soğdca *şük* 'silent, speechless' (SD) anlamında olan kelime Türk dilinin önemli eserlerinde sıkça görülür. Clauson (1972: 867; 1966: 29) Soğdcadan geldiğini söylediği kelimeye 'quiet, silent, still' anlamlarını verir ve kelime kökünün Eski Fasçaya kadar uzanan *ahriman*'la aynı olduğunu söyler. DLT-1'de ve KB-İ'de *şük* kelimesi susturma edatıdır ve *şük tur-* bileşik fiili de DLT-1'de yer alır. Yakup (2010: 286) *şük bolup* ifadesinden dolayı kelimeye haklı olarak 'silent' anlamı yükler. KB'de geçen *nelük şük turur sen ne boldı özün* (KB-K: 58) 'Niçin susuyorsun sana ne oldu? (Arat 2003: 80)' ve *şük turtı* (AY-K: 327) kullanımı da aynı anlamdadır. *Şük tur-*, *şük bol-* gibi yapıların birleşik fiil olarak değerlendirilmeleri daha yerindedir. Yine KB'de geçen *séni sözleyü şük kurtmaz tilig* (KB-K: 184) 'Bir an bile seni dilinden düşürmez.' (Arat 2003: 254) kullanımında, kelime 'bile' anlamındadır.

Genellikle sözlüklerde *hatun*'un kaynağı noktasında herhangi bir bilgi yer almaz. Örneğin EUTS ve YTS'de *katun* kelimesi sırasıyla 'hatun, kadın, kraliçe; kadın, hanım' şeklinde açıklanır. Clauson (1972: 651) bu kelimenin *xağan/xan* ile ilişkilendirilerek açıklanmaya çalışılmasını yeterli görmez ve kelimenin kesinlikle Soğdcadan kopyalandığını söyler. Soğdca 'han, bey' için kullanılan kelime *xutāy*'dir. 'Hanım, kraliçe' anlamına gelen kelimeler ise *xutēn*, *xātūn*, *xutēn/xwatēn* kelimeleridir (SD).

Sanskritçe *yakṣa* Soğdca *yakš(a)* (*yqš*) biçimine dönüşür. Clauson (1972: 910) Türkçedeki *yek* kelimesinin Soğdcadan kopyalanmış olabileceğini söyler.

Ajun kelimesinin Soğdcadaki yazılışı *āžōn* 'varlık, var olma, hayat, çocuk' biçimindedir. Türkçede uzun süre kullanılan bu kelime *ajun* (AY, EUTS, KG, K-HS), *acun* ve az da olsa *azun* / *azunluğ* (UÜH, EUTS) biçimlerinde geçer. Clauson (1972: 28) kelimeyi *a:ju:n* biçiminde verir ve kelimenin 'hayat, yaşayan şey' anlamıyla Soğdcadan geldiğini ve bu anlamlarıyla Türkçe Maniheizt ve Budist metinlerde kullanıldığı, İslam'la birlikte kelimenin anlamının *dünya* olarak değiştiğini belirtir.

⁴ DLT-1 (s. 516): *subuzgan* yazımının yanlış olduğu belirtilir.

SOĞDCA KOPYALARDAKİ BAZI SESBİLGİSEL ÖZELLİKLER

Soğdcadan Türkçeye kopyalanan bazı kelimeler, ünlüler dikkate alınmazsa, ünsüzlerini aynen korurlar. *čāt ~ ça: t, çat* ‘kuyu’, *marāz* (S) ~ *mara: z* ‘paid labourer’ (T), *no: m* (S) ~ *nom, nōm* ‘kanun, din, kaide’ (T), *sārt* (S) ~ *sart* ‘tacir’ (T), *sansār* (S) ~ *sansar* ‘dünya, varlığın dönüşümü’ (T), *šūk ~ şük* ‘sessiz’ (T), *upāsānč ~ upasanç* vb. örnekler bu türdendir. Fakat bu örneklerin yanında Soğdcaya has olan ve Türkçede bulunmayan ünsüzler bir başka ünsüze doğal olarak değişirler. Aşağıdaki değişimler bunu örneklendirir:

Soğdcada β ünsüzü ötümlü-sızıcı bir ünsüzdür. Bu tür ünsüzler yazının başında da belirtildiği gibi $*b$ ünsüzünün sızıcılaşmasıyla oluşmuştur, *βar* örneğinde olduğu gibi (Yoshida 2009: 286). Soğdca kelimelerdeki kelime başındaki ötümlü-sızıcı β ünsüzü Türkçeye kopyalanırken genellikle patlayıcı-ötümlü *b*, bazen de patlayıcı-ötümsüz *p*’ye dönüşür: *βunt* (S) ~ bun ‘esas, temel’ (T), *βūsəndī* (S) ~ *busat* (T), *βāšik* (S) ~ *başık* ‘şarkı, türkü’, *pašık* ‘milli marş’ (T) gibi.

Kelime içinde geçen $-\beta$ ünsüzünün Türkçe kelimelerdeki değişimi yukarıdaki örneklerden farklıdır. Kelime içindeki ötümlü sızıcı ünsüz $-\beta$, Soğdcadaki *nirvāna* biçiminin direkt olarak kopyalanmadığını düşünürsek, Türkçede ötümlü ve sızıcı $-v-$ ile karşılaşılır. Konuyla ilgili örnekler şunlardır: *nizβānē* (S) ~ *nizvani, nizvani* ‘ihtiras, tutku’ (T), *nirβān* (S) ~ *nirvan, nirvan* ‘Niravana, sonsuz huzur’ (T), *anβand* (S) ~ *anvant, avant* (T).

Soğdcada *čt* ünsüz çiftleri genellikle *št* ünsüz çiftine dönüşür. (Yoshida 2009: 287). Çeşitli Soğdca eserlerde *wəštmāx, uštmāx, wištmāx/-xu, w(a)štmāx* şeklinde geçen örneklerden anlaşıldığı gibi ‘cennet’ anlamındaki kelime bu değişim Soğdcada gerçekleşmiştir. Türkçeye kopyalanan örneklerde kelimenin yazılış biçimlerine bakıldığında kelimenin *čt* biçimleri *št* biçimleri ile nöbetleşir: *uštmaḥ ~ uçtmaḥ*. Türkçe örneklerdeki bu ikili durum Türkçede gerçekleşen bir değişim olarak algılanmamalı, Soğdcanın bir ses özelliğinin, yazımının yansıması olarak değerlendirilmelidir. Kelimenin yazımıyla ilgili diğer bir özellik de ilk dönemlerde kelimenin Soğdcadaki gibi *h* ünsüzünü korumasıdır.

Ötümlü sızıcı δ ünsüzünün Soğdcada korunması onu diğer Orta İran dillerinden ayırır (Sims-Williams 1989: 178). Bu çalışmada kullanılan

Soğdca kelimelerde, aşağıda görüldüğü gibi, *δ* ünsüzü hem kelime başında hem de kelime ortasında oluşur. Bu kelimeler Türkçede hem kelime içinde hem de ortasında ötümlü patlamalı dış ünsüzü *d*, kelime içinde az da olsa *t* ile gerçekleşirler. Konuyla ilgili örnekler aşağıdadır: *δarma* (S) ~ *darm* ‘akide’ (T), *δēδēm* (S) ~ *dıdım, didim* ‘taç’ (T), *δēn* (S) ~ *din* ‘din, mezhep’ (T), *δēnδār* (S) ~ *dıntar, dintar, dendar* (T). Abartma ve pekiştirme anlamı taşıyan, ‘çok’ anlamına gelen ve Soğdcada *kādy/e/ī* biçiminde gerçekleşen kelime Türkçede son ünlüsünü kaybederek ve ötümlü sızıcı ünsüzünü de koruyarak kullanılır: *kādy/e/ī* (S) ~ *keğ* (T).

Burada *kent* kelimesi üzerinde de durmak gerekiyor. Soğdcada *kandē*, *kandāk* ?, *kand/t*, *kanθ* farklı yazımlarıyla SD’de geçer. Türkçe örneklerde kelime başındaki patlamalı ön damak ünsüzü her zaman kendini korurken kelime sonundaki ünsüz ötümlü veya ötümsüz (*kend, kent*) olabilmektedir. Kelime sonundaki bu kararsızlığın nedeni hem Soğdcadaki yazımda hem de *t* ve *d* ünsüzlerinin Eski Türkçede, Türkçe kelimelerin sonunda bulunmalarıyla (Tekin 2000: 66,67); Eraslan 2012: 61) açıklanabilir.

Soğdca kaynaklarda *zand-wāč mārγ(a)* ‘bülbül’, *zand-wāč* kelimesi ise ‘şarkıcı, şarkı söyleyen’, *zand* da ‘şarkı’ anlamındadır. Kelimenin başındaki ötümlü sızıcı ünsüz *z*, ötümsüz karşılığı olan *s*’ye dönüşmüştür.

Ötümsüz *ş* ünsüzünün ötümlü karşılığı *j* (*ž*)’dir. Gerek ölçünlü dilde, gerekse ağızlarda [j] ile [c], iki ayrı sesbirim değil *cilet* ~ *jilet* vb. örneklerde görüldüğü gibi, *c* sesbiriminin *serbest değişim* içinde bulunan altsesbirimleridir (Eker 2007: 192). Eski Türkçede ötümsüz damaksıl patlamalı-sızmalı ünsüz *ç* (*č*)’nin alternasyonu olarak Türkçe kelimelerde bulunur (Erdal 2004: 83). Türkçede bütün dönemlerde başka dillerden Türkçeye girmiş kelimelerde görülen bu ünsüz çoğu durumda kendini korur. *J* ünsüzü Soğdcadan kopyalandığı ileri sürülen kelimelerde özellikle kelime ortasında (*arju* ‘çakal’, *bujın/bujin* ‘çöpleme denilen ağılı bir ot’, *namija* ‘bacanak’, *nijdağ* ‘bileğitaşı’, *üjek/üjik* ‘harf’, *üjme* ‘dut’, *ajun* ‘dünya’, *küji* ‘yakılan kokulu madde’) ve kelime sonunda (*küvij/küwij* ‘içi kovalan her ağaç’, *erej* ‘huzur, rahat’) rahatlıkla bulunabilmektedir. *J* ünsüzünün Türkçe olmamasından dolayı alıntı kelimelerde, yukarıda örnekleri verilen durumlarda olduğu gibi, Türkçede kendisine yakın bir sese dönüşmesini beklemek doğaldır. Bunun bazı istisna örnekleri görülse bile bunlar bir genelleme yapacak kadar çok değildir. *Ajun* kelimesi zaman zaman *acun* / *ocun* / *açun* (Çağatay Türkçesi, LD, NS) biçiminde *c* ünsüzüne; *üjek* kelimesi de *üzük*, *üsik*, *uşık* biçimlerinde *z*, *s* ve *ş* ünsüzlerine değişerek bulunur.

Başka dillerden kopyalanan kelimeler alıcı dilin fonolojik ve morfolojik kurallarına çoğu durumda uyar. Günümüzde birçok alıntı kelime Türkçenin hece yapısına uymadığı için yeniden biçimlendirilir. Soğdca *čaxr / caxr* ve *sutr* kelimeleri birer ünlü ilavesiyle *çakır* ‘tekerlek’ ve *sudur* ‘dini kitap’ biçimlerine dönüşür. Soğdca *ratn* kelimesi ise kelime başına (*r* ünsüzünden dolayı), ortasına ve sonuna ünlü ilavesiyle *ertini /erdini* ‘mücevher’ biçimine dönüşür. Benzer bir dar ünlü ilavesi, *maytri* kelimesinin hece başındaki ünsüzleri arasına gelir ve kelimenin hece yapısı yeniden kurulur: *maytri* > (*maytiri*) (Erdal 2004: 106). Soğdca *yakş(a)* ‘şeytan’, *ş* ünsüzünü ve *a* ünlüsünü yitirerek *yek*’e dönüşür.

SONUÇ

Erken dönemlerde birbirleriyle etkileşim içinde olan Türkçe ve Soğdca (daha geniş bir ifadeyle İran dilleri) farklı açılardan incelenmeye değer önemli dilbilimsel malzemeler meydana getirmiştir. Bu yazıda Soğdcadan Türkçeye kopyalanan kelimelerin Türkçedeki kullanımları ve Soğdcaya özgü ünsüzlerin (Soğdca sesbilgisinin) Türkçeye geçiş sürecinde nasıl bir değişim geçirdiği karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Türkçeye kopyalanan Soğdca kelimelerin bir kısmı sadece Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde kısmen etkili olmuş, bir kısmı ise günümüze kadar kullanılagelmiştir. Bazı Soğdca kelimeler hem ses dizgesi hem de anlam olarak Türkçeye aynen kopyalanmış, bazıları ise ses ve anlam değişmelerine uğramıştır. Soğdca seslerin bazılarının Türkçede bulunmaması ve Soğdcanın kendine özgü sesbilgisi kuralları, Türkçeye kopyalanan Soğdca kelimelerin sesbilgisel ve biçimbilgisel görüntüsünü etkilemiş ve Soğdca kelimelerin ses dizgesinin değişmesine yol açmıştır. Soğdcaya has sesler (özellikle ünsüzler) Türkçede çoğu durumda en yakın sese dönüşmüştür.

Burada küçük ve sınırlı örneklerle yapılan bu çalışma, Soğdca kaynaklardan (sözlükler, gramer kitapları hatta Soğdca metinler) hareketle dilin biçimbilgisi, sözdizimi ve diğer alanlarına doğru geliştirilmelidir. Dil ilişkilerinin sürekli olduğu, ilişki dilleri sayısının fazlalaştığı ve bunun sonucunda farklı katmanların olduğu düşünüldüğünde etki derecesini görmek için Türkçeye etki eden dillerin gramerlerinden hareket etmenin gerekliliği ortaya çıkar.

Örneklerin Alındığı Eserler

ATS	bk. Naskali, Emine Gürsoy (1999)
AY-K	bk. Kaya, Ceval (1994)
AY-Ö	bk. Ölmez, Mehmet (1991)

BH	bk. Buluç, Sadettin (2007)
BL	bk. Turan, Fikret (2001)
CC	bk. Kuun, G. (1981)
DKK	bk. Ergin, Muharrem (1997)
DLT-1	bk. Atalay, Besim (1939)
DLT-3	bk. Atalay, Besim (1941)
DLT-K	bk. Erdi, Seçkin, S. Tuğba Yurteser (2005)
DÖRD	bk. Tavukçu, Orhan Kemâl
DS-10	bk. TDK (1993)
DS-12	bk. TDK (1993)
DS-6	bk. TDK (1993)
DS-8	bk. TDK (1993)
DS-9	bk. TDK (1993)
EDPT	bk. Clauson, Sir Gerard (1972)
EUTS	bk. Caferoğlu, Ahmet (1968)
GAR	bk. Yavuz, Kemal
HUAS	bk. Le Coq, Von (1941).
IB	bk. Tekin, Talat (2004).
İKPÖ	bk. Hamilton, James Russell (1998)
KB-A	bk. Arat, Reşit Rahmeti (1979)
KBD	bk. Ergin, Muharrem (1980)
KB-İ	bk. Arat, Reşit Rahmeti (1979)
KB-K	bk. Kaçalın, Mustafa S.
KEMŞ	bk. Mazıoğlu, Hasibe (1974)
KG	bk. Akkuş, Muzaffer (1995)
K-HŞ	bk. Hacıeminoğlu, Necmettin (2000)
LD	bk. Karaağaç, Günay (1997)
MAYT	bk. Tekin, Şinasi (1976)
ME	bk. Yüce, Nuri (1993)
MED	bk. Lessing, Ferdinand D. (1960)
MER	bk. Korkmaz, Zeynep (1973)
MM	bk. Toparlı, Recep; Mustafa Argunşah (2008)
MT	bk. Yavuz, Kemal
MUK	bk. Üstünova, Kerime (2003)
NF	bk. Eckmann, János (1995)
NS	bk. Kaçalın, Mustafa S. (2011).
PL	bk. Yakup, Abdurishid (2010)

R-KE	bk. Ata, Aysu (1997)
SD	bk. Gharib, B. (1995).
SNB	bk. Dilçin, Cem (1991).
SV	bk. Mansuroğlu, Mecdut (1956).
TKT	bk. Ata, Aysu (2004).
TLÖ	bk. Çağatay, Saadet (1950).
UÜH	bk. Müller, F. W. K.; Annemarie von Gabain (1946)
VATEC	bk. Vorislamische Alttürkische Texte
YED	bk. Tatçı, Mustafa
YETL	bk. Yaghnobi-English-Tajik Lexicon
YTS	bk. Dilçin, Cem (1983)
YZ	bk. Taş, İbrahim

KAYNAKLAR

- Akkuş, Muzaffer (1995), *Kitab-I Gunya İnceleme-Metin-İndeks-Tıpkı Basım*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Arat, Reşit Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Arat, Reşit Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Arat, Reşit Rahmeti (2003), *Kutadgu Bilig II Çeviri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Arat, Reşid Rahmeti (Çev.) (2003), *Kutadgu Bilig*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ata, Aysu (1997), *Nāsırü'd-dīn Bin Burhānū'd-Dīn Rabgūzī Kıyasü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ata, Aysu (2004), *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar- Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Atalay, Besim (1939), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I.*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Atalay, Besim (1941), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II.*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Bailey, W. H. (1979), *Dictionary of Khotan Saka*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Boeschoten, H. E.; M. Vandamme (ed.) (1995), *Al-Rabgūzī The Stories of the Prophets Qisas al-Anbiyā' Vol. One*, Leiden, New York: E. J. Brill.
- Boyce, Mary (1977), *A Word-List of Manichaean Middle Persian and Parthian*, Leiden: E.J. Brill.

- Buluç, Sadettin (2007), “Behcetü'l-Hadâ'ik fi-Mev'izeti'l-Halâ'ik'ten Örnekler”, Zeynep Korkmaz (Haz.) *Prof.Dr. Saadettin Buluç Makaleler*, Ankara: Türk Dil Kurumu, s. 94-112.
- Caferoğlu, Ahmet (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Clauson, Sir Gerhard (1962), *Turkish and Mongolian Studies*, London: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.
- Clauson, Sir Gerhard (1966), “Eski Türkçe Üzerine Üç Not”, *TDAY*, s. 19-37.
- Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Çağatay, Saadet (1950), *Türk Lehçeleri Örnekleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Dankoff, Robert (Katkılarla Çev. Semih Tezcan) (2004), *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Demir, Nurettin; Emine Yılmaz (2007), “Uygur Edebiyatı: Nesir”, Talât Sait Halman (Genel ed.) *Türk Edebiyatı Tarihi I*, İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, s. 154-161.
- Dilçin, Cem (Düzenleyen) (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Dilçin, Cem (1991), *Süheyl ü Nev-bahâr*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Eckmann, János (1966), *Chagatay Manual*, Surrey: Curzon Press.
- Eckmann, János (1976), *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Budapest: Akademiai Kiado.
- Eckmann, Janos (Tıpkıbasım ve çevriyazı), Semih Tezcan, Hamza Zülfikar (Yay.) (1995), *Nehcü'l-Ferâdis*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Eker, Süer (2007), “Türkçenin Sesbirimleri ve Belirgin Altsesbirimleri”, László Károly (ed.), Demir, N.; E. Yılmaz (Papers selected by) *Turkology in Turkey*, Szeged, s. 181-198.
- Eker, Süer (2009), “Divanü Lugâti't-Türk ve İran Dillerinden Kopyalar Üzerine I”, *International Journal of Central Asian Studies* 13, s. 233 -284.
- Eker, Süer (2010), “Orhon Yazıtları: İran Dilleri İle İlk Temaslar ve Benzer Birkaç Öge Üzerine”. Şavk, Ülkü Çelik (ed.) *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 yıl sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (26-29 Mayıs 2010) Bildiriler Kitabı*, s. 321-332.
- Eraslan, Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, Ahmet B. (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçay Yayınları.
- Erdal, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Leiden, Boston: Brill.

- Erdi, Seçkin, S. Tuğba Yurteser (Çev., Uyarlama, Düzenleme) (2005), *Divânü Lugâti 't-Türk Kâşgarlı Mahmûd*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Eren, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Ergin, Muharrem (1980), *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ergin, Muharrem (1997), *Dede Korkut Kitabı Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gabain, Annemarie von (1988), "Eski Türkçe", M. Akalın (çev.) *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, s. 29-66.
- Gabain, Annemarie von (2000), "Irano-Turkish Relations in The Late Sasanian Period", Ehsan Yarshater (ed.) *The Cambridge History of Iran Vol. 3 (1)*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 613-624.
- Gharib, B. (1995), *Sogdian Dictionary Sogdian-Persian-English*, Tahran, Ferhangan Publications.
- Gürbüz, Aysun (2005), *İbn-i Kutluk Molla Toh Niyaz Ahond-ning Tıbb Kitabı (Giriş-Metin-Tercüme-Sözlük-Dizin)*, Basılmamış Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (2000), *Kutb'un Hüsrev ü Şirin' ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hahn, Reinhard F. (2006), *Spoken Uyghur*, Seattle and London: University of Washington Press.
- Hamilton, James Russell (1998), *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hasibe Mazıoğlu (1974), *Kitābu Evsāfi Mesācidi'ş-Şerīfe*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Householder, Fred W.; Mansour Lotfi (1965), *Basic Course in Azerbaijani*, Surrey: Curzon Press.
- Johanson, Lars (2005), "Turkic-Persian bilateral code copying", *Turkic Languages* 9, s.223-228.
- Johanson, Lars (2006), "Historical, cultural and linguistic aspects of Turkic-Iranian contiguity", Johanson, Lars; C. Bulut (eds.) *Turkic-Iranian Contact Areas*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, s. 1-14.
- Johanson, Lars (Çev. Nurettin Demir) (2007), *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkiler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaçalin, Mustafa S. (Haz.) (2011), *Nevayi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*, Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Kaçalin, Mustafa S, *Kutadgu Bilig*, <<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>>, (ET: 25.12.2008).
- Karaağaç, Günay (1997), *Lütfi Divanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kaya, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Zeynep (1973), *Sadru'd-din Şeyhoğlu Merzubân-nâme Tercümesi İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kuun, G. (1981), *Codex Cumanicus*, Budapest: MTA.
- Le Coq, Von (Çev. S. Himran) (1941), *Huastuanift*, Ankara: Ulusal Matbaa.
- Lessing, Ferdinand D. (Gen. ed.) (1960), *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- MacKenzie, D. N. (1971), *A Concise Pahlavi Dictionary*, Oxford: Oxford University Press.
- Mansuroğlu, Mecdut (1956), “Şeyyad Hamza'nın Doğu Türkçesine Yaklaşan Manzumesi”, *TDAY-Belleten*, s. 125-144.
- Müller F. W. K.; Annemarie von Gabain, (1946), *Uygurca Üç Hikaye*, İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- Naskali, Emine Gürsoy (1999), *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ölmez, Mehmet (1991), *Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm)*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 1.
- Önler, Zafer (1990), *Müntahab-ı Şifâ*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Polat, Nazım Hikmet (2012), “Ömer Seyfettin'de İlginç Söz Varlığı”, *Bilig* 63: 189-210.
- Poppe, Nicholas (1987), *Introduction to Mongolian Comparative Studies*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Scharlipp, Wolfgang E. (1998), “Two Eastern Turki texts about reading and writing”, *Turkic Languages* 2, 109-125.
- Sertkaya, Osman Fikri (2004), “Göktürk Yazıtlarında Hintçe Unsurlar”, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu, s. 366-380.
- Sertkaya, Osman Fikri (2009), “Divânü Lügati't-Türk'te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? veya Kâşgarlı Mahmud'un Divânü Lügati't-Türk'ünde Yabancı Dillerden Kelimeler”, *Dil Araştırmaları* 5: 9-38.
- Sims-Williams, Nicholas (1989), “Sogdian”, Rüdiger Schmitt (ed.) *Compendium Linguarum Iranicarum*, s. 173-192.

- Skjærvø, P. O. (2003), *An introduction to Sogdian*, <http://www.fas.harvard.edu/~iranian/Sogdian/sogdiancomplete.pdf>
- Skjærvø, P. O. (2006a), “Iranian Languages”, Keith Brown (Editor-in-Chief), *Encyclopedia of Language & Linguistics*, Elsevier Ltd., s. 18-22.
- Skjærvø, P. O. (2006b), “Sogdian”, Keith Brown (Editor-in-Chief), *Encyclopedia of Language & Linguistics*, Elsevier Ltd., s. 503-504.
- Skjærvø, Prods Oktor (2007), *An Introduction to Manichean Sogdian*, <http://www.fas.harvard.edu/~iranian/Sogdian/index.html>
- Söylemez, Faruk (2007), “XVI. Yüzyılda Pağnik Nahiyesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları 171*, s. 201-240.
- Steingass, F. (1892), *Persian English Dictionary*, Beirut: Librairie du Liban Publishers SAL.
- Taş, İbrahim. *Şeyyâd Hamza Yûsuf u Zelihâ*, <<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>>, (ET: 25.12.2008).
- Tatçı, Mustafa, *Yûnus Emre Dîvânı*, <<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>>, (ET: 25.12.2008).
- Tavkul, Ufuk (2000), *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tavukçu, Orhan Kemâl, *Dede Ömer Rüşenî Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Dîvânının Tenkidli Metni*, <<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>>, (ET: 25.12.2008).
- TDK (1993), *Derleme Sözlüğü I-XII*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Şinasi (1976), *Mayrısimit Burkancuların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*, Ankara: Sevinç Matbaası.
- Tekin, Şinasi (1992), “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı İkinci Cilt Dil-Kültür-Sanat*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, s. 69-120.
- Tekin, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Tekin, Talat (2003a), “İpek Yolu”ndan Bin Yıllık Türkçe Mektuplar”, Emine Yılmaz, N. Demir (Haz.) *Talat Tekin Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri*, Ankara: Öncü Kitap, s. 289-299.
- Tekin, Talat (2003b), “Türkçedeki En Eski Ödünç Sözler” Yılmaz, Emine; N. Demir (Haz.) *Talat Tekin Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri*, Ankara: Öncü Kitap, s. 227-232.
- Tekin, Talat (2004), *İrk Bitig*, Ankara: Öncü Kitap.

- Tekin, Talat (2005), “Atatürk ve Türk Dilinde Reform”, Emine Yılmaz, N. Demir (Haz.) (2005) *Talat Tekin Makaleler III Çağdaş Türk Dilleri*, Ankara: Grafiker Yayınları, s. 329-351.
- Tekin, Talat; Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zühal Ölmez, Süer Eker (1995), *Türkmence -Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dilleri Araştırma Dizisi.
- Tezcan, Semih; Hamza Zülfikar (Yayınlayanlar) (1995), *Nehcü'l-Ferādis, I Metin, II Tıpkıbasım*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Toparlı, Recep; Mustafa Argunşah (2008), *Mu'înü'l-Mürîd*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Turan, Fikret (Haz.) (2001), *Eski Oğuzca Bahşayış Lügati*, İstanbul: Bay Yayınları.
- Uzel, İlter; Kenan Süveren (1999), *Mücerrebname*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Üstünova, Kerime (2003), *Kutbe'd-dîn İznikî Mukaddime*, Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- Vorislamische Altürkische Texte: Elektronisches Corpus*. <http://vatec2.fk1.uni-frankfurt.de/index.htm> (ET: 11.12.2012)
- Yaghnobi-English-Tajik Lexicon*, <http://yaghnobi.wordpress.com/online-yaghnobi-lexicon/> (ET: 11.12.2102).
- Yakup, Abdurishid (2005), *The Turfan Dialect of Uyghur*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Yakup, Abdurishid (2010), *Prajnaparamita Literature in Old Uyghur*, Turnhout: Brepols Publishers.
- Yavuz, Kemal (Haz.) *Âşık Paşa Garip-nâme I/I, I/2*, <<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>>, (ET: 25.12.2008).
- Yavuz, Kemal (Haz.), *Gülşehri'nin Mantku't-Tayrı (Gülşen-nâme) Metin ve Aktarma*, <<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>>, (ET: 25.12.2008).
- Yoshida, Yutaka (2009), “Sogdian”, Gernot Windfuhr (ed.) *The Iranian languages*, London, New York: Routledge, s. 279-335.
- Yüce, Nuri (1993), *Mukaddimetü'l-Edeb*, Ankara: Türk Dil Kurumu.